

De upplysningar jag erhållit i detta ämne, har jag till största delen fått av min mor, Hilma Charlotta Carlsson, född 1871 i Hannäs, där hon sedan vistats i hela sitt liv, på Grefsätters egendom, som statare, och torparhustru, En annan något äldre kvinna som också till största delen av sitt liv har varit på Grefsätters gård, är Alma Sofia Nilsson född 1869 som har gott minne hur det var i hennes barndom. Tyvärr är ett par gubbar som hade en hel del att berätta sedan gamla tider, nu för länge sedan döda, och vad jag i min barndom hört av dem, kan jag nu inte riktigt återgiva.

Största delen av den odlade jord som nu finns vid gården var på den tiden ängsmark. Dessa ängar slogos, och detta foder utgjorde, jämte halm kreaturens vinterfoder. Gårdens areal är nu cirka 250 tunnland åker, varav nu de senaste åren, en del har lagts ut till betesmark. Förr var det huvudsakligen skogen som betades. Ladugården, som har plats för 86 klavbundna djur, var på den tiden när min mor mjölkade där, mellan 1890 och 1900 fullsatt med mjölkkor, ungdjuren hade man på två andra gårdar, Målen och Löpgöl, som hörde till Grefsätter. På dessa gårdar som låg i skogen hade man även oxar för skogskörslor. Till gården hörde väldiga skogsmarker, dessa som huvudsakligen bestod av barrskog, betades, de voro inhägnade med gårdesgårdar av kluvet virke, s.k. trinne.

Stavar höggs av rätkluvna kärniga furor eller höggs stavar av ene. Höttes ned parvis, med cirka 1 meters mellanrum, däri lades trinnet. Stavarna sammanhölls av granvidjor på tre ställen, den nedersta kallades fotvidjan, den mellersta mellanvidjan och den översta nackvidjan.

Vidjorna "basades" över en eld för att bliva mjuka, innan de vredes om stavarna. Dagsbetinget för en man var att hägna 40 hot gårdesgård, ett hot var ett par stavar. Att det gick åt mycket virke kan man förstå, då skogarna voro på hundratals tunnland.

Några mindre hagar hemma vid gården, voro inhängde med staket av ekstolpar, och sågade granslanor, dessa voro t.o.m. rödfärgade.

Sådana staket fanns dock endast på Grefsätters gård, hos bönderna förekom på denna tid endast tinnegårdsgårdar. En hage som låg i närheten av gården, kallades oxhagen, och så var det några mindre hagar som användes för de mindre kalvarna. Kohagarna, eller rättare sagt skogarna, var belägna rätt långt från gården, 5 till 6 km, hade man att åka till mjölkningen, det var någon av flickorna, som fick taga hästen och köra till hagen, ladugårdskarlen gick i förväg för att ha korna framme i mjölkningssfällan, när mjölkerskorna kom. Han fick gå tidigt på morgonen för att kunna få reda på korna i de stora skogarna. En del av korna hade skällor, det var sådana som brukade vara ledare för flocken, det fanns alltid en eller flera sådana, som de övriga följde. Om det berodde på att dessa hade något bättre instinkt att hitta de bästa betesplatserna, eller att de skaffat sig herravälde över de andra, är svårt att säga. Någon vallning av kreaturen, har icke förekommit, annat än på vallarna efter slåttern. Skogarna voro inhägnade och där fick djuren gå fritt. För omkring 50 år sedan, när mor tjänade på gården, satte man upp röda flaggor på vallarna, över dessa linjer fick djuren inte gå, de måste således avbeta ett stycke i taget, Vallhunden, där man hade en sådan, var dresserad att hålla djuren inom det område som var utstakat.

På ängarna slogs gräset och hässjades till hö innan de betades. De voro inhägnade, och på dem släpptes djuren fritt. De träd som förekom på ängen var till största delen ekar. En del av dessa stå ännu kvar, sedan ängen blivit uppodlad till åker. De namn som man hade på ängarna, fick de till stor del behålla, även sedan de odlats, Överängen, Storängen, Lillängen, Kvarnängen, o.s.v. är nu namn på gårderna, som förut varit ängar. Vinåsängen kallades en äng, belägen vid den s.k. Vinåsen, en ås som sträcker sig från en udde där Hannäs gamla kyrka var belägen, till den nuvarande kyrkans plats. Från denna udde, eller näs, har troligen socknen fått sitt namn Han-näs /hanarnas eller tupparnas näs/. Kyrkan är nämligen belägen vid en vik av sjön Vindomen. I denna vik, liksom flera vikar i denna sjö, slogs förr mycket fräken till kreatursfoder. Många torpare och backstugusittare som hade en eller två kor, tog sitt mesta foder från sjön. Även på myrar och kärr i skogarna slog man det starrgräs som växte där.

På Grefsätter fanns då många torp, torparna hade gemensamma beten. Ulriksdal, Domarevik och Kulltorp, betade tillsammans en skog som kallades Ulriksdalsskogen. Mantorp, Lugnet och Kvarnen betade Melskogen, o.s.v. Ett av torpen heter Julafonstorp, ett annat Lagmansudde, men detta hör ju inte till ämnet boskapsskötsel, förmodligen kommer väl något annat ämne att behandla den saken.

Angående nötkreaturens ras har jag inte med bestämdhet, kunnat få besked, om vad slags ras det var som först infördes, efter den gamla bondrasen, som den kallades. Men att det var kapten Flygare som först inköpte en rastjur, det visste, Alma Nilsson. Det var ju "Flygarn", när han hade Grefsätter, sade hon. Som han köpte den där tjuren för 900:- kronor, men vad det var för ras det vet jag inte, men han var brun till färgen. Detta skulle ha varit mellan 1880 och 1890. Att 900 kr var en stor summa kan man förstå, när hon samtidigt upplyser om att vi samtidigt brukade köpa en ko till slakt på höstarna, som vi delade upp på några hushåll, för 30:-. För en mjölkko ansågs 50:- å 60:-, vara ett högt pris.

Kornas egennamn tyckes, åtminstone på herrgårdarna vara hämtade ur almanackan. När mor mjölkade på Grefsätter, hade korna namn sådana som: Alma, Hilma, Stina, Mia, Tea, Dora, Gunhild, o.s.v. På mindre gårdar och torp, fick korna oftast namn efter färg och tecken t.ex. Stjärna, Hjärta, Broka, Svarta, o.s.v. Numera är det ju brukligt att kvigkalven får moderns namn, samt en siffra, som betecknar om det är första efter andra kalven efter samma ko. Dessutom får den ett ordningsnummer. Nr 96 Dora 1 eller Nr 84 Stina 2 kan det stå på kons namntavla.

Korna mjölkades två och tre gånger om dagen, någon skillnad på vinter och sommar har jag ej hört talas om. Det förhöll sig så att de nykalvade högmjolkande korna mjölkades tre gånger, och de som mjölkade mindre mjölkades två gånger, I början på 1900- talet, som jag själv minnas, hade man här vid Grefsätter, de högmjolkande korna inne även på sommaren, emedan betet inte räckte till, för den rätt stora besättningen. Det kunde vara 20 till 25 kor som fodrades inne. På detta sätt fick man mycket gödsel till jordbruket, Man odlade då grönfoder på trädan, som slogs och kördes in till ladugården. I ladugården, som jag försökt göra en planritning av, fanns vattenledning med självtryck. Foderborden voro placerade i ladugårdens längdriktning, i två rader med gångar emellan, även tvärs över ladugården voro de avdelade med en gång, så att bordens antal var fyra. Endast foderbord med vattenrännor och gödselrännorna var cementerade. Gångarna voro grusade med fint grus som krattades. Mitt i gången var en landgång av plank för gödselkärrorna, som var vanliga skottkärror. Båsen eller båspallarna, som de kallades, hade en cementerad kant närmast gödselrännan, till resten var de fyllda med jord. Senare ersattes denna fyllning av trä. Över foderborden gick en fodervagn på räls, varmed fodret transporterades vid utfodringen.

Ladugården, som ännu användes, är nu helt cementerad invändigt, och med cementerad gödselstad. Då såväl loge som ladugård är dåliga och otidsenliga, är det nu frågan om nybyggnad.

Mjölknigen utfördes mestadels av kvinnor. Det var stathustrurna som hade skyldighet att mjölka. I "Flygarns" tid, som man brukade säga, var det fyra tjänsteflickor på gården, dessa fick också mjölka. Vid mjölknigen satt man på en pall med fyra ben. Inne i ladugården var det ju lättare att mjölka när djuren var bundna. I hagarna var mjölkingsfällor inhägnade, där djuren motades in medan de mjölkades. Kärlen som användes har så långt de nu levande kan minnas varit bleckhinkar. Min mormor talade om att i hennes ungdom användes laggkärl av trä s.k. mjölkstävor, detta skulle då ha varit för minst 80 år sedan. Att en del kor är arbetsammare att mjölka, har jag själv prövat på. De kan vara hårdmjölkade så att man bara får fram en fin stråle hur man än kramar. Andra kan vara mycket lättmjölkade, det finns ju också kor som sparkar när de skall mjölkas. När flickorna hade var sina kor att mjölka, brukade de få dela upp dem så, att de fick någon svår ko på var sin del, denna kallade de då för sin straffko.

På de större gårdarna, hade man vanligtvis tjur, på Grefsätters gård fanns i regel två betäckningsdugliga tjurar, dessutom ungtjurar. Tjurarna där stod bundna mitt emot varandra, vid

ett av foderborden, en del ladugårdskarlar använde dem till körslor.

På mindre gårdar fick tjuren vanligen följa korna på betet, under sommaren, korna blev då betäckta, så snart de blev brunstiga. På de mindre gårdar och torpen, leddes korna till någon granne som hade tjur. För 40 år sedan, när jag brukade följa med far när han "gick bort" med korna, vill jag minnas att han betalade en krona för betäckningen.

Att kalven fått dia kon, har nog inte förekommit här på orten, annat än i undantagsfall, Kalven släpptes när han föddes i en kätte. När man först gav den mjölk, ville den enligt sin instinkt vända huvudet uppåt för att dia. Då fick man sätta ett finger i munnen på den, och därmed försöka få ned dess huvud i mjölkkräset, när den då sög på fingret fick den smak på mjölken, och lärde sig snart att dricka. På detta sätt har jag själv lärt kalvarna dricka, och min mor har aldrig sett något annat heller, om något annat förekommit, vet jag inte.

Kvigkalven kallades kviga när den kom till den ålder då den skulle betäckas. Åtminstone på mindre gårdar betäcktes kvigorna så pass tidigt, att de kalvade vid två års ålder eller något däröver. Namnet Kviga fick den nog behålla även sedan den kalvat första gången, jag har aldrig hört, att "det är en förstakalvsko" utan det heter i stället det är en förstakalvskviga, första året efter sedan den kalvat. Efter andra kalvningen upphöjdes den till att heta ko.

Torvströ togs upp i en torvmosse belägen långt inne i skogen, där en lada var uppförd, var torven kördes in ned skottkärror, sedan den först torkats på ställningar, s.k. gällar. Dessa bestod av stolpar med iborrade pinnar. Stolparna nedsattes i marken och på pinnarna placerades slanor, så att hyllor bildades. På dessa lades torven i flera varv över varandra, som när man hässjar hö. När torven blivit torr kördes den alltså in i ladan, där den fick ligga till vintern, då den kördes hem på vinterföret. Över strörummet i ladugården fanns en torvströrivare uppställd, som med en axelledning stod i förbindelse, med den kraftöverföring som fanns mellan kvarnen och logen, varmed tröskverket drevs. Sträckan mellan kvarnen och logen är 400 meter, en stålwire var spänd från ett hjul som drevs av en turbin, till ett hjul i logen, som i sin tur med en konisk kuggväxel, drev den axelledning som drog tröskverk och torvströrivare, Denna tröskverksanläggning stod kvar till omkring 1920. När den byggdes 1875 ansågs den som något mycket märkvärdigt. Att myrstack har använts som strö, hos torpare m.fl. har jag hört talas om, troligen även mossa, m.m.

Utgödslingen utfördes, i herrgårdens ladugård, två eller tre gånger om dagen. Redskapen var skottkärra och skovel. Eftersom torvströ användes sögs urinens upp av detta, och kom jorden till godo. I mindre ladugårdar var det vanligen en mindre dörr, eller glugg, ut till gödselstaden, den kallades, dyngdörren, och genom denna lämpades gödseln direkt ut.

Att man på större och medelstora gårdar hade oxarna i särskilda "oxfäjs" som det hette, är tämligen säkert. På torpställena stod stutarna i samma hus som korna. Att man också haft såväl svin som höns i fähuset har varit vanligt. Något namn på hönsens avdelning har jag inte hört, troligt är dock att det funnits sådana. Att kalvarna har haft sin kätte under den bur som varit uppsatt för hönsen, har jag sett i gamla fähus. Något fähus med eldstad, har jag aldrig sett här på trakten, ej heller hört talas om att de använts till bostad för människor.

Om utfodringen berättar Alma Nilsson, att höet aldrig utfodrades enbart utan man blandade det med halm, halmen skars då för det mesta i en skärkista, som bestod av en ränna av bräder, ungefär en fot bred i botten, med lika höga kanter. Den stod på fyra ben, och var i ena änden försedd med en anordning som kunde skjutas upp och ned. I denna satt ett lieblad, som skar av halmen varefter som den matades fram i kistan. Skäranordningen var med handtag upptill, och nedtill en trampa, så att man hjälpte till med foten att trycka ned den. Höet fick man inte ta överst i höbingen, utan det skulle drags ut med en hökrok underifrån. Höet skulle därigenom bli drygare, Den krok som jag själv använde när jag började son drängpojke, var av järn, med träskaff, För länge sedan var det helt enkelt en stam av en ekbuske eller dylikt, som en gren lämnats kvar på så att den bildade en hulling, vilken spetsats. Högafflar förekom inte, när jag var

ung, säger Alma Nilsson, När man lastade höet ute på åkern, fick man använda händerna. Detta var oftast kvinnornas göra. Det var att ta så mycket man kunde hålla med armarna, och hiva upp i hökärren. Likaså var det när djuren fodrades. Man tog en giva till varje djur, eftersom de stod med huvudena mot väggen, fick man gå upp i båset till vart och ett. Det blev ju bekvämare att fodra när djuren stod så att man hade en gång framför deras krubbor, som fallet var i senare byggda fähus. På hö fick man vara ytterst sparsam, om det skulle räcka till våren.

Dragarna måste först och främst ha hö under vårbruket, Därför utgjordes vinterfodret till största delen av halm. För att göra den begärligare, sörpade man på den, Detta gick så till att den blöttes med vatten, varefter den beströddes med fint gröpe¹. För sörpan hade man särskilda hoar, såvida inte krubborna var gjorda så att sörpan kunde läggas i dem. När gröpet ströddes på hade man en träpinne att röra om halmen med så att gröpet skulle bli inblandat.

Potatisblasten togs till vara och torkades, för att användas till sörfoder. Man brukade då lägga den i blöt i vatten, detta vatten användes sedan att hålla på halmen, när det sörpades. Där man vattnade djuren inne i träämbur, användes också att ge korna gröpe i vattnet, det troddes att korna, skulle mjölka bättre om gröpet blandades ned vatten. Eljest var det vanligt att släppa ut djuren till vattning. Där det fanns en bäck med rinnande vatten, var det bekvämt att vattna, Annars hade man vattenhoar av trä, att ösa upp vatten i från brunnen. Till djur som skulle gödas, brukade man stöpa råg, d.v.s. rågen lades i blöt i vatten eller koktes. Gröpe användes också, men i torr form. När en ko blev gammal, eller av någon annan anledning, ej tog sig kalv mera försökte man på så sätt få bättre hull på den innan den gick till slakt.

De ceremonier som förekom vid kornas vallsläppning, voro av olika slag. Att man placerade något verktyg av stål vid tröskeln, när djuren skulle gå över den, var vanligt. Detta iaktogs även när ett djur som köpts skulle gå in på det nya stället. En bonde, med ganska stor gård, gav korna vid vallsläppningen var sin ettöring, inbakad i en degboll. Olika slags medikamenter gavs också för att de skulle trivas under betesgången.

Sådant förekom även under vintern, det var då för att de skulle få matlust, och trivas bra. Men det var noga med vilken tid man gav djuren sådant. Var gång det var nymåne, skulle de ha av någon viss sort. En del sorter kommer jag ihåg, t.ex. Långpeppar, Dyvelsträck, m.m. Detta var apoteksvaror, men det fanns även örter som användes. Tibast och Vänderot, tvi mig som gav dig bot, är ett uttryck efter en "klok gumma" som förargade sig över att hon givit an annan ett gott råd. Det var barken av tibastbusken som användes, och skulle ha någon inverkan på djurens fruktsamhet. Det hände nämligen ofta att korna "gingo gall" vilket troligen berodde på, vad man nu skulle kalla vitaminbrist. I vinterfodret fattades nog en hel del ämnen, som behövdes för djurens organism.

Att en del växter kunde förändra smaken på mjölken, har jag hört talas om, vilka dessa voro har jag dock ej reda på. Att rovor och i synnerhet rovblast ger smak åt mjölken är ju känt. Rovar var ju den rotfrukt som i huvud sak odlades förr.

Av en för länge sedan avliden person har jag hört att i hans ungdom hade man korna tjuvdrade med grimmor, när vallarna betades, på eftersommaren. Till en så stor besättning som Grefsätters, gick det åt många grimmor. Därigenom att korna var tjuvdrade kunde de ej lämna fältet, utan gödseln blev kvar på åkern. Gick korna lösa drogo de sig, när de blev mätta in i någon skogsdunge, för att idissla. Det skulle alltså ha varit för att få nytta av gödseln denna metod användes. I regel hade man mycket djur för att få gödsel. Någon konstgödsel fanns ju inte på den tiden.

På djur som ville flöja, användes ibland en brädlapp e.d. som hängdes för ögonen, så att djuret inte skulle kunna se över hindret, och bedöma dess höjd. Huruvida det hjälpte vet jag inte, men en annan sak som jag själv har använt, när en ko eller oxen har för vana att med hornen öppna

¹ Gröpe är en typ av foder som består av mald (gröpad) säd som utfodras till kreatur.

eller avlyfta grindar, är ett par hjul, på en axel, vilken fästes vid hornen, så att hjulen snurra runt, när kon försöker få tag med hornen. Det är intressant att se hur snopna djuren blir när inte grinden följer med,

Att boskapen utarrenderats, har nog förekommit, men jag har inte träffat någon som kunnat redogöra för orsaken eller vilka villkor som förekom.

Här på orten uppföddes mycket gödkalvar, som man ibland körde långa vägar för att finna avsättning för. Så långt jag själv kan minnas, kördes de till Falerum, vilket inte är mer än 6 km, men fick man några kronor mera i Valdermarsvik, för en kalv så körde man dit. För länge sedan hände det att man åkte ända till Norrköping, där priset var högre. Tiden spelade inte så stor roll då som nu.

Likaså var det med kreaturshandeln på marknader. Kunde man inte sälja till förmånligt pris, på en marknad tog man hem djuret, och gick till en annan. Marknaderna hölls på hösten, Åtvidaberg hade marknad i början av september, och i slutet av september var det marknad i Ed. Sedan kom första dagarna i oktober Rännare marknaden, som den närmaste för Hannäsborna. Den hölls på den s.k. Rännareslätten i Gärdserum socken. På denna plats hölls också s.k. kreatursmöten, i november, februari, maj och augusti. På dessa möten förekom endast kreaturshandel, de hölls alltid första fredagen i månaden.

På marknaden i oktober förekom all slags handel så som det brukades på den tidens marknader. Då sålde torparna sina stutar, om de hunnit med höstplöjningen, eljest fingo de sälja på novembermötet. Sedan skulle ett par mindre stutar inköpas, som skulle tämjäs under vintern. Slaktarna infunno sig för att köpa slaktoxor och andra slaktdjur. Mjölkkor kanske skulle köpas i stället för någon som sålts till slakt, därvid skulle kon noga undersökas om hon hade "mjölktecken". Dessa kunde vara av olika slag, tunn hud t.ex. var ett gott tecken, så var det "mjölkådern" som skulle kännas på, t.o.m. hårvirvlarnas läge kunde tyda på en bra mjölkko, svansens längd hade också sin betydelse.

Till marknadsnöjena hörde naturligtvis brännvin, oftast blev det slagsmål, som vanligen slutade med att de värsta slagskämparna hamnade i finkan medan de sov ruset av sig.

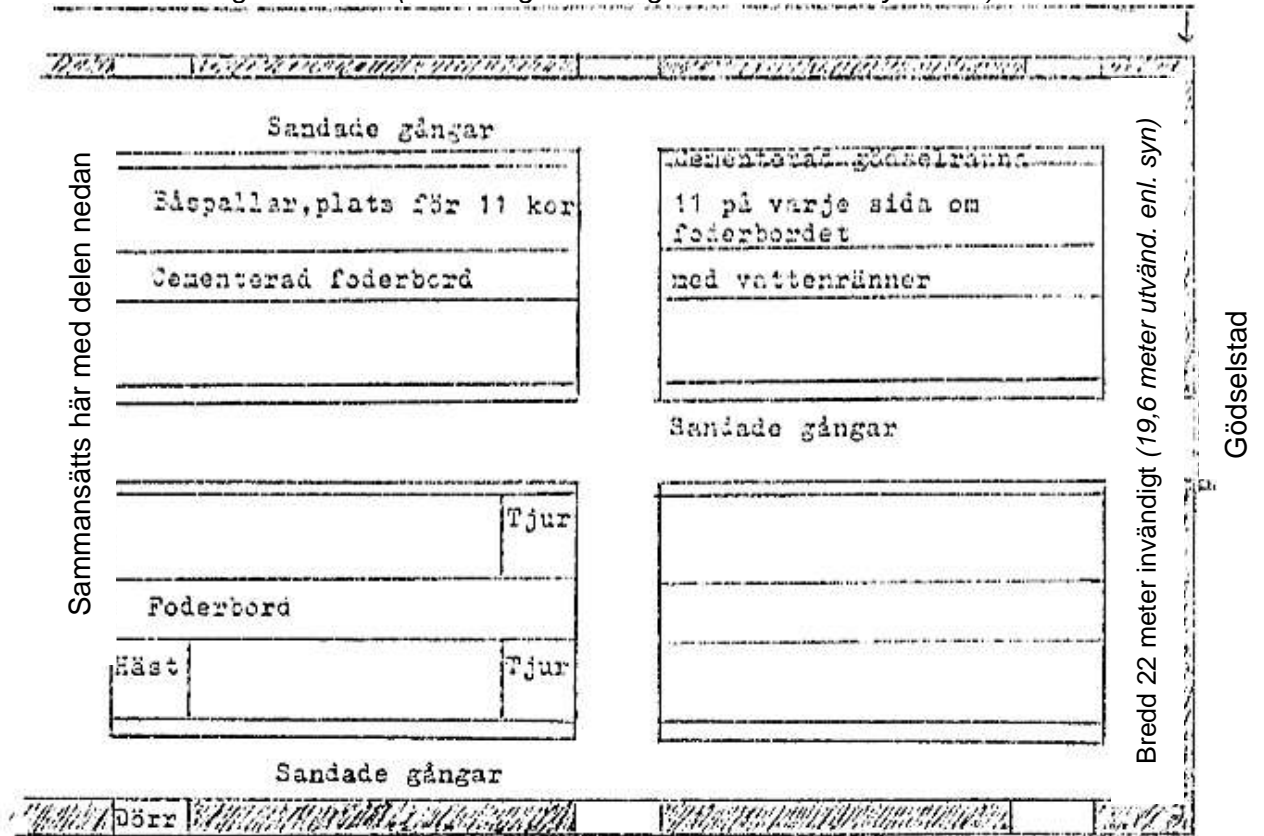
Angående nödfoder, och vad som använts till sådant, så vet jag att man repat ljung och lav, även enris och granris har använts. Mycket löv av asp och björk bärgades, men det kan inte direkt kallas nödfoder, det användes nämligen såväl goda som dåliga år. Samma sak var det med den fräken som skördades i sjön Vindomen, den ansågs för övrigt som ett bra mjölkfoder. I detta sammanhang kan jag omtala, att det under de dåliga foderåren 1940 och 41 togs upp många lass fräken, men ingen enda fick korna att förtära den.

Härmed har jag så gott jag kan nedskrivit vad jag kunnat inhämta om forna tiders kreatursskötsel. Att det är ofullständigt vet jag, men sådant som jag för länge sedan hört av äldre personer, som kunde varit av intresse, kan jag inte nu, varken tidsbestämma eller riktigt beskriva.

Solvesta den 20.1.1947

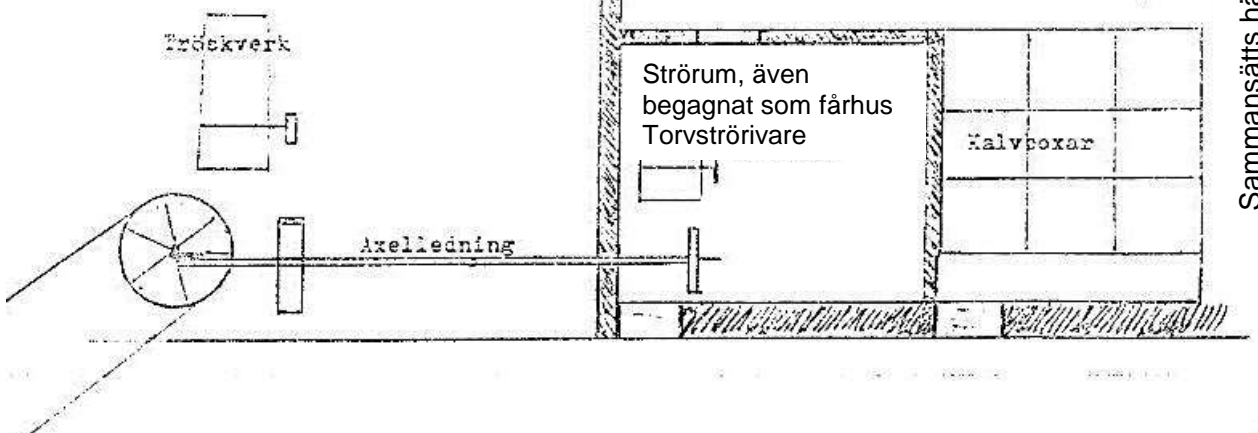
Gustav Carlsson

Längd 52 meter (Total längd med loge 82 meter enl. syn 1924)

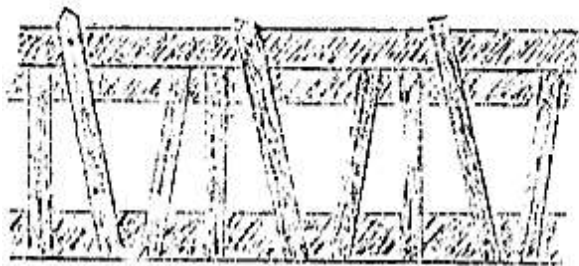
Detta är endast en del av logen för att visa hur tröskverket var placerat.

Kopia av handlingen i
 Nr. 115 21 01

Körbanan gick längs hela huset i jämnhöjd med höskullen över ladugården. Tröskverket var uppmonterat så högt att halmen från halmskakarna föll ned på körbanan, och fraktades på denna bort till skullen. Längs hela ladugården, var över foderborden uppe under taket en räls, vari en fodervagn var upphängd på fyra hjul, i denna placerades fodret, när djuren utfodrades, och delades ut medan vagnen sköts framåt. Hö och halm påfylldes genom gluggar, från höskullen. Kraftfoder och rotfrukter påfylldes i foderrummet.

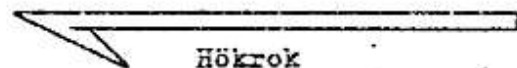
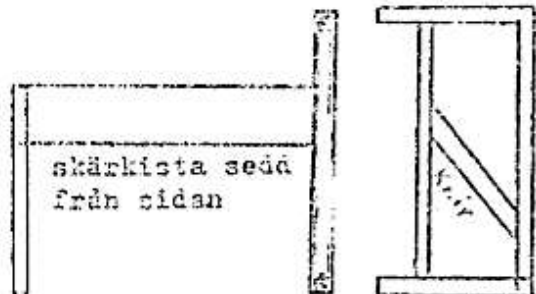
Loge med inbyggt tröskverk som drevs med vattenkraft från den 400 meter bort belägna kvarnen en stålwire var spänd, som löpte i järnhjul vilka vore uppmonterade i bockar. Från det liggande hjulet som synes på skissen, fördes kraften medelst en konisk kuggväxel till en axelledning, på denna fanns remskivor till tröskverket, och en torvströivare som stod på skullen över strörummet.

Öppet

Stängt

Skjutreglar för foderborden i Grävsätters ladugård byggd 1875.

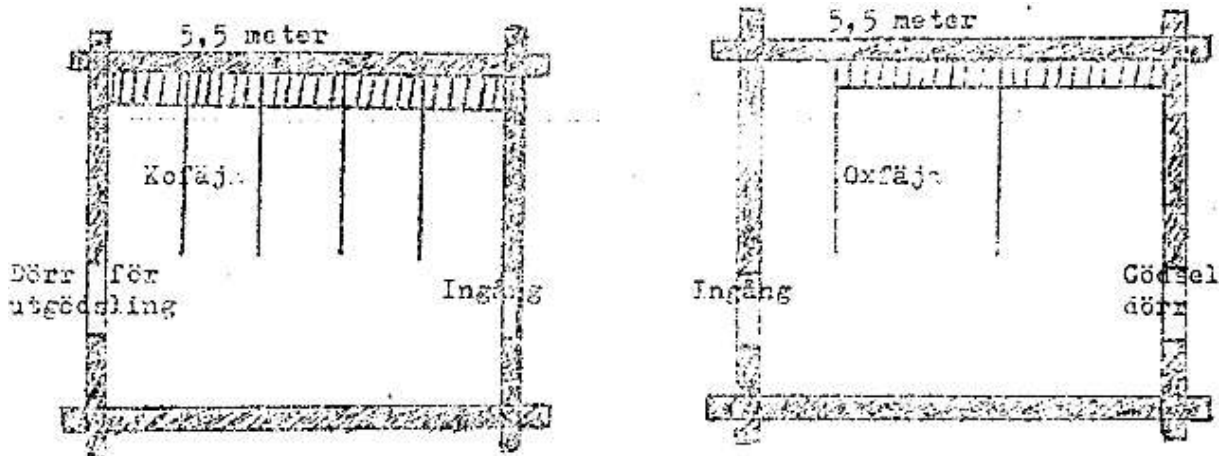
Till höger synes en kniv av ett lieblad, som fördes upp och ned, och skar av halmen.

Träklave av krokigt växta trädgrenar med bastrep eller trävidja som fästes i väggen.

Järnklave av senare konstruktion med kedja. Sådana klavar användes även att sätta fast skällan om kons hals.

Dessa hus stå ännu kvar i Mantorp i Hannäs, hur gamla de äro är svårt att säga. De äro emellertid flyttade, och uppbyggda i samma skick som de voro innan de flyttades, år 1856 då byn skiftades.

Inga fönster, eller gluggar finnes på väggarna. Kobåsen äro endast 1,10 meter breda. I oxfäiset är plats för två par oxar, vilket kan tyckas mycket, när kofäiset blott har fem bås. Troligt är att man haft ett par dragoxar, och ett par stutar, på tillväxt. De så kallade båspallarna, där djuren stod bestod av jordfyllning. Sådana båspallar var det i den lagård som nu finnes på samma gård, ännu så sent som 1918. Det brukade bli stora gropar där djuren stod med fötterna, att det då var svårt att hålla dem rena och torra är lätt att förstå.

I de gamla husen jag här beskrivit, var spjälhäckar på väggarna över dessa var öppningar så att man kunde lägga i fodret direkt från skullen.

Bindslena har troligen varit träklavar, inga sådana finns nu kvar i ladugården, men gårdens ägare minns att det funnits sådana. Anmärkningsvärt är, att dörren till oxfäiset är endast en meter bred man kunde således ej oka på oxarna inne i huset, utan måste leda ut dem en i taget, och oka på utanför. Detta har jag också hört talas om av äldre personer. Det hände att när man lett ut en oxe och skulle efter den andra, att den förste slet sig och sprang därifrån.